

INLEIDING

Veerkracht als object van onderzoek

Lotte Jensen
Radboud Universiteit Nijmegen
lotte.jensen@ru.nl

Op 27 maart 1832 plaatste de *Rotterdamsche Courant* een advertentie van een apotheker uit Leeuwarden voor ‘cholera-poeder’. Voor f 1,25 kreeg de koper dit ‘voedende, verzachtende, verwarmende, maagversterkende, zweetbevorderende, doch geenszins verstoppende’ middel in bezit. Door de juiste mix van bestanddelen zou dit ‘preservatief’ de gebruiker ‘vastheid, veerkracht en opgeruimde geestgesteldheid’ bieden. Een optimale bescherming was gegarandeerd!¹

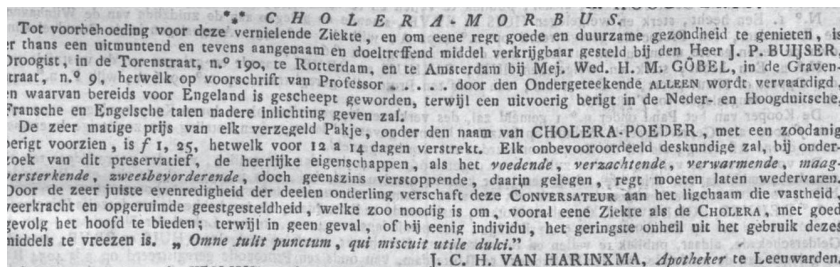
De Friese apotheker speelde handig in op een nieuwe levensbedreigende ziekte: cholera. Europa was aanvankelijk gespaard gebleven, maar in 1829 openbaarden zich de eerste gevallen in Rusland. Daarna verspreidde de ziekte zich snel in andere landen; de oplettende Nederlander kon maar beter goed voorbereid zijn. Of het middel werkelijk effectief was, weten we niet. Duidelijk is wel dat de eind juni 1832 de eerste choleradoden in Nederlanden werden gemeld. Daarna steeg het aantal sterfgevallen explosief.²

De adverteerder gebruikte ‘veerkracht’ in een betekenis die ons vandaag de dag nog altijd vertrouwd in de oren klinkt: hij doelde op het weerstandsvermogen van de mens in fysieke en geestelijke zin.³ Oorspronkelijk is de term ‘veerkracht’ afgeleid van het Latijnse ‘resilire’, wat letterlijk ‘terugspringen’ of ‘terugbuigen’ betekent. Het woord heeft betrekking op de fysieke objecten die na een vervorming of verbuiging de oude staat aannemen, maar kan ook figuurlijk gebruikt worden. Personen of gemeenschappen die een ziekte of ramp te boven kwamen, tonen eveneens veerkracht.

1 *Rotterdamsche Courant* (27-3-1832).

2 Janwillem Kolen, ‘Verloop en gevolgen van de cholera, 1817-1923’, <https://www.ngvnieuws.nl/4-verloop-en-gevolgen-van-de-cholera-1817-1923/>, laatst geraadpleegd 8 juli 2022.

3 Zie *Woordenboek der Nederlandsche taal* (www.int.nl, zoekterm ‘veerkracht’).



Afb 1. Advertentie voor cholera-poeder uit de *Rotterdamsche Courant*, 27 maart 1832.

Veerkracht als wetenschappelijk concept

‘Resilience’ ofwel ‘veerkracht’ is een breed concept dat in tal van wetenschapsdomeinen wordt gehanteerd: van psychologie tot economie, van sociale wetenschappen tot geschiedenis. Veerkracht kan vanuit allerlei invalshoeken worden bestudeerd, bijvoorbeeld een demografisch, sociaaleconomisch, godsdienstig, wijsgerig of cultureel perspectief. Het onderzoek kan zowel kwantitatief als kwalitatief worden ingevuld en zich zowel op het niveau van een samenleving als het individu richten.

Veerkracht is een plooibaar begrip en dat verklaart meteen de grote aantrekkingskracht ervan. Met name binnen de *disaster studies*, een interdisciplinair veld dat de impact van en omgang met catastrofes in samenlevingen onderzoekt, heeft het begrip de afgelopen twee decennia grote opgang gemaakt.⁴ Binnen dit domein wordt ‘resilience’ gedefinieerd als ‘the ability of communities to withstand external shocks to their social infrastructure and still persist’ ofwel het vermogen van gemeenschappen om crises te doorstaan.⁵ Steeds vaker wordt veerkracht ook in combinatie met begrippen als ‘adaptatie’ en ‘transformatie’ gebruikt. Een veerkrachtige samenleving, zo luidt de gedachte, weet zich aan te passen aan moeilijke omstandigheden en beschikt over het vermogen systemen blijvend te veranderen, indien de bestaande ecologische, sociale en economische omstandigheden daar om vragen.⁶

4 Bas van Bavel e.a., *Disasters and history, The vulnerability and resilience of past societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 35.

5 Deze omschrijving ontleen ik aan het overzichtsartikel van Tim Soens, ‘Resilience in historical disaster studies: pitfalls and opportunities’, in *Strategies, dispositions and resources of social resilience. A dialogue between medieval studies and sociology*, red. Martin Endress, Lukas Clemens en Benjamin Rampp (Wiesbaden: Springer VS, 2020).

6 Dit is ook het uitgangspunt van het door Beatrice de Graaf geleide onderzoeksconsortium ADAPT en de ADAPT Academy, zie: <https://www.uu.nl/onderzoek/instituten-voor-open-samenlevingen/security-in-open-societies-sos/adapt-academy> (geraadpleegd 24 augustus 2022).

Veerkracht is niet los te zien van een ander sleutelbegrip binnen de *disaster studies*: ‘vulnerability’ ofwel kwetsbaarheid. Onderzoekers bestuderen de vraag welke groepen het vatbaarste zijn voor rampen en welke economische en sociale factoren daarbij een rol spelen. Spreekwoordelijk maakt de dood geen onderscheid tussen mensen, maar historici hebben voor allerlei tijdvakken en verschillende regio’s laten zien dat armen doorgaans harder geraakt werden door epidemieën, hongers- en watersnoden dan welgestelden.⁷ Niet voor niets werd cholera in de negentiende eeuw de ‘arme lui’s-ziekte’ genoemd.⁸ Recent lijkt het begrip ‘kwetsbaarheid’ weer aan een heropleving bezig te zijn, mede onder invloed van klimaatverandering en de coronapandemie. Kwetsbaarheid is, in relatie tot deze fenomenen, niet alleen een veelgebruikte term in academische kringen, maar ook in de nieuwsmedia.⁹

Veerkracht en kwetsbaarheid vormen twee zijden van dezelfde medaille. Iedere gemeenschap kent verschillende gradaties van kwetsbaarheid en veerkracht, die zich gelijktijdig in verschillende domeinen kunnen manifesteren. Het is niet zo dat een kwetsbare samenleving automatisch minder veerkrachtig is of dat een veerkrachtige samenleving altijd minder kwetsbaar is. Het hangt er vanaf of je dergelijke concepten op micro-, meso- of macroniveau bestudeert. Mentale veerkracht kan heel goed naast sociale kwetsbaarheid bestaan en mentale kwetsbaarheid naast sociale veerkracht.

Tim Soens, hoogleraar milieugeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen, waarschuwt dan ook terecht voor enkele valkuilen bij een te eenzijdige focus op het begrip ‘veerkracht’.¹⁰ Ten eerste veronderstelt deze term dat rampen onvermijdelijk zijn: anders dan bij kwetsbaarheid ligt de aandacht hoofdzakelijk op het handelen in reactie op catastrofes en niet op de politieke

7 Zie bijv. Daniel Curtis, ‘All equal in the presence of death? Epidemics and redistribution in the pre-industrial period’, in *Inequality in rural Europe (late middle ages – 18th century)*, red. Guido Alfani en Erik Thoen (Turnhout: Brepols, 2021); Tim Soens, ‘Resilient societies, vulnerable people: coping with North Sea Floods before 1800’, *Past and Present* 241 (2018); F.M. Snowden, *Epidemics and society. From the black death to the present* (New Haven: Yale University Press, 2020), 233-68.

8 Zie H.J. Broers, ‘De cholera’, in *Neerland’s letterkunde in de negentiende eeuw: Bloemlezing ten gebruike bij de beoefening onzer letterkunde*, red. J.P. de Keyser (’s-Gravenhage, Henri J. Stemberg, 1880), 693.

9 In de Nederlandse aanpak van de coronacrisis stond het beschermen van kwetsbare groepen centraal. Zie het rapport voor Onderzoeksraad voor Veiligheid, <https://www.onderzoeksraad.nl/nl/page/16666/aanpak-coronacrisis-deel-1-tot-september-2020> (geraadpleegd 12 september 2022). Kwetsbaarheid en solidariteit vormen ook sleutelbegrippen in Lotte Jensen, *Wij en het water. Een Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2022).

10 Soens, ‘Resilience in historical disaster studies’, 258-60

en economische oorzaken van kwetsbaarheid. Ten tweede kan de focus op veerkracht machtsverhoudingen verbloemen en de bestaande politieke en hiërarchische verhoudingen onbewust of onbedoeld legitimeren. Ten derde is het begrip normatief geladen. Wat veerkracht precies inhoudt, hangt sterk af van morele, religieuze en culturele kaders die men hanteert. Tot slot is veel onderzoek gericht op het macroniveau, waardoor niet duidelijk te achterhalen is welke gebeurtenissen ten grondslag liggen aan bepaalde systeemveranderingen. Adaptatie – gezien als een manifestatie van veerkracht – kan zich voltrekken op verschillende, onderling samenhangende niveaus, van het individu tot grote sociaalecologische systemen.

Veerkracht in de lange negentiende eeuw

Ondanks bovengenoemde kanttekeningen blijft veerkracht een inspirerend concept, juist vanwege de brede toepassingsmogelijkheden. Wel is het noodzakelijk – zo hebben vele historici intussen betoogd – om ook oog te houden voor de ruimte-, tijds- en cultuurgebonden aspecten van het fenomeen: manifestaties van veerkracht moeten vanuit de context worden begrepen.¹¹ Zo was veerkracht in het negentiende-eeuwse Nederland bij uitstek een religieus, sociaal en cultureel fenomeen. Liefdadigheidsacties bereikten een hoogtepunt na overstromingen, branden en de verschillende cholera-epidemieën waardoor het land getroffen werd. De getoonde solidariteit – ook een uiting van veerkracht – kende regionale, nationale en internationale dimensies.¹²

De bijdragen in dit nummer vormen de weerslag van het congres dat de Werkgroep de Moderne Tijd op 10 december 2021 aan het Spui in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam organiseerde onder de titel ‘Veerkracht! Wegen uit crises, 1780-1940’. Centraal stond daarbij de vraag hoe veerkracht tot uiting kwam in Nederland en Vlaanderen in de periode 1780-1940 vanuit een multidisciplinair perspectief. Welke routes bewandelden Nederlanders en Belgen toen om uit een crisis te geraken, persoonlijk, institutioneel en politiek gezien?

¹¹ Zie onder meer het handboek van Bas van Bavel e.a., *Disasters and history*, 43-68.

¹² Zie bijvoorbeeld Lotte Jensen, ‘Culturele veerkracht. Lessen uit de vroegere cholera-epidemieën voor de huidige coronacrisis’, in *Nooit meer dansen? De veilige stad in tijden van pandemie*, red. Marieke Winkler, Marijke Malsch en Jan Willem Sap (Amsterdam: Boom 2020); Fons Meijer, *Verbonden door rampspoed. Rampen en natievorming in negentiende-eeuws Nederland* (Hilversum: Verloren, 2022).



Afb. 2 Fles Cholera drank van Dr. Bleeker, ca. 1890-1920. (Glazen fles, collectie Museum Rotterdam, inv. nr. 71465).

In dit themadossier zijn drie bijdragen samengebracht. Beatrice de Graaf verbindt nieuwe theoretische inzichten over veerkracht en adaptief vermogen aan een concrete casus: de cholera-uitbraken die tussen 1831 en 1867 de stad Utrecht teisterden. Ze onderzoekt in hoeverre de bewoners, bestuurders en artsen in Utrecht lerend vermogen toonden en op die manier de weerbaarheid van de stad wisten te vergroten. Ze laat zien dat stedelijke veerkracht vooral voortkwam uit wetenschappelijk en maatschappelijk engagement van individuen, en niet vanuit een centrale overheid of de brede bevolking. Een van die individuen die eruit sprong was de arts Hendrik Jan Broers, die na de tweede cholera-golf aandrang op voorzorgsmaatregelen bij het stadsbestuur om beter voorbereid te zijn op een nieuwe uitbraak.

Iris van der Zande richt de blik op het gevangeniswezen in Rotterdam en 's-Hertogenbosch in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Ze toont aan dat emoties een belangrijke rol speelden in het gedrag en de handelingen van gevangenen. Gevangenen creëerden voor zichzelf een ruimte waarbinnen zij invloed konden uitoefenen op hun eigen leven. Op die manier kregen ze meer grip op persoonlijke crises. Ten slotte keek Anneloek Scholten in haar lezing op 10 december naar de wijze waarop veerkracht ter sprake kwam in twee dorpsvertellingen uit de vroege twintigste eeuw: Augusta de Wits *Het dure moederschap* (1907) en H.H.J. Maas' *Landelijke eenvoud* (1910). Centraal in beide vertellingen staat de balans tussen vasthoudendheid aan waarden en tradities aan de ene kant, en aanpassingsvermogen aan de andere kant bij het omgaan met tegenslag en rampspoed. In haar artikel in dit nummer werkt ze dit nader uit voor Maas' dorpsverhaal en enkele andere dorpsvertellingen uit de periode 1843-1916.

Tot slot nog enkele opmerkingen over het tijdsgewricht waarin dit themadossier tot stand is gekomen. Het al genoemde congres vond plaats in een periode dat de coronacrisis veel vroeg van ieders mentale en fysieke

veerkracht. Restrictieve maatregelen, schoolsluitingen, reisbeperkingen en de avondklok eisten hun tol van de bevolking. Een week na de bijeenkomst, op 18 december 2021, kondigde het kabinet voor de derde maal een harde *lockdown* aan, vanwege de zorgen over de zich snel verspreidende omikronvariant van het virus. De weg uit deze crisis, zo maakte de actualiteit onverbiddeijk duidelijk, was minder rechtlijnig dan velen hadden gehoopt.

De historische blik maakt het mogelijk eigentijdse crises in een breder perspectief te plaatsen. Niet alleen de verschillen komen naar voren, maar ook de continuïteiten. Om weer terug te keren naar de cholera-epidemie van 1832: veerkracht werd toen een *trending topic*. De kranten stonden bol van de oproepen om veerkracht te tonen en apothekers speelden er op in door poeder te verkopen dat de veerkracht zou verhogen. Recepten voor het vergroten van de mentale weerbaarheid circuleerden er ook. Neem bijvoorbeeld ‘Preservatief tegen de cholera’, dat de *Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen* in 1834 publiceerde:

Neem een’ kop vol opgeruimdheid,
Met een dosis goeden moed;
Daags twee lepels zelfbeweging,
Even gaauw gebruikt, is goed.
Vijftig pillen vaste spijzen,
Aangemengd met goeden wijn,
En tinctuur van vergenoegen,
Is de beste medicijn.
Twintig droppels geest van vreugde,
Met een poeder levenszout,
En wat balsem van vertroosting,
Is een raad zoo goed als goud.
En vindt gij bij dit Receptjen,
Uw verlangen niet vervuld,
Neem dan voor het allerlaatste,
Nog een pleister van geduld.¹³

Het klinkt wellicht bekend in de oren, omdat variaties hierop tot ver in de twintigste eeuw in poesiealbums werden neergepend. Een paar ‘lieve juffers’ zo stond in bovengenoemde almanak, hadden dit versje op 1 augustus 1832 aan een voorname apotheker in Amsterdam overhandigd. Die verklaarde

¹³ ‘Preservatief tegen de cholera’, *Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen* (Schoonhoven 1834), 161.

echter niet bij machte te zijn het recept te bereiden, omdat hij niet over de juiste ingrediënten beschikte:

Lieve Dames! uw Receptjen,
Alhoewel mij juist niet vreemd;
En ik goed kan recepteren,
Weet ik niet te prepareren.
'k Hoop niet dat ge 't kwalijk neemt.¹⁴

Ook humor kan een onderdeel van veerkracht zijn, zo laat dit negentiende-eeuwse voorbeeld bij uitstek zien. Intussen klinkt de oproep om goede moed te behouden in tijden van rampspoed verrassend eigentijds.

Over de auteur

Lotte Jensen (1972) is hoogleraar Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen en voorzitter van de Werkgroep De Moderne Tijd die *De Moderne Tijd. De Lage Landen, 1780-1940* uitgeeft. Zij was dagvoorzitter van de studiedag op 10 december 2021.

¹⁴ 'Preservatief tegen de cholera', 162.